

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2005 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2005

1

VILNIUS 2006

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2005

1

VILNIUS 2006

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

TAMARA B A I R A Š A U S K A I T Ė

BAJORO SANTYKIS SU DVARU XIX A. PIRMOJOJE PUSĖJE: MYKOLO JUOZAPO RÖMERIO (1778–1853) PATIRTYS

Išvadas

Bajoro dvaras vėlai, bet dėsniai atina į Lietuvos istorijos tyrimus pirmiausia kaip kultūrinis reiškinys. Orientacija į dvarų kultūros vaizdavimą, išskiriant juose kultūrinio gyvenimo sklaidos erdves, būdinga menotyrininkams, atkreipusiems dėmesį į tai, kad XIX a. dvarai atstojė silpnai išvystytas kultūros institucijas, sutelktai plėtojo kūrybinį gyvenimą. Juose vyko meninės produkcijos mecenavimo ir vartojimo procesai, kaupė archyvai, bibliotekos, dailės ir meno dirbinių kolekcijos. Kultūrologinių aspektų dominavimą rodo architektūros ir dailės istorikų straipsniai, kuriuose apmąstomas gana platus problemų spektras: nuo dvarų ir dvarelių ansamblių išorinių stilistinių požymių, dailės ir muzikos, neprofesionalios meninės kūrybos, materialios kultūros sklaidos dvaruose iki atskirų dvarų, dvarelių bei jų savininkų šeimų istorijos¹. Dvarų

¹ Čia minimi darbai, susiję tik su XIX amžiumi. V. B r a z a u s k a i t Ė, Biržuvėnų dvaro kai kurie meno kūriniai, *Žemaičių praeitis* 2, Vilnius, 1993, p. 269–272; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, Vilnius, 1994, p. 333–383, 445–448; J. B a r a n o w s k i, Bajorų dvaro legenda XIX–XX amžiuje, *Menotyra*, 1998, Nr. 1, p. 74–76; R. J a n o n y t ė, Dvarų kultūros irimo apraiškos XIX a. vidurio Vilniaus periodikoje, ten pat, p. 34–37; L. K i a u l e i k y t ė, XVIII–XIX a. sandūros Lietuvos dvarų muzikos kultūros metmenys, ten pat, p. 20–27; L. K i a u l e i k y t ė, XIX a. Lietuvos dvarų muzikos kultūra tendencijų kryžkelėse, *Kultūros istorijos tyrinėjimai*, t. 4, Vilnius, 1998, p. 47–99; A. S n i t k u v i e n ė, *Raudondvaris. Grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Vilnius, 1998; D. P u o d ž i u k i e n ė, Medinė dvarų sodybų architektūra, *Medinė architektūra Lietuvoje*, Vilnius, 2002, p. 36–49; N. L u k š o n y t ė-T o l v a i š i e n ė, Frikų dvarelis laikmečio lūžiuose, *Kauno istorijos metraštis*, t. 3, Kaunas, 2002, p. 91–98; V. Š č i g l i e n ė, Džiuginėnų dvaro reginių rekonstrukcija, *Vilniaus dailės akademijos darbai*, t. 27: *Vaidas ir pasakojimas*, Vilnius, 2002, p. 49–65; J. Š i r k a i t ė, XIX a. Lietuvos dvariškių menai ir pramogos, *Menotyra*, 2003, Nr. 2(31), p. 32–38. Pastebėtina, kad autorė, rašydama apie dvaruose gyvenusius bajorus, vartoja klaidinantį *dvariškių* (reiškiantį dvaro tarnybą) terminą.

materialios kultūros apraiškas, atspindėtas beletristikoje, taip pat meninės produkcijos vartojimo intencijas aprašė Dainius Rakutis². Į dvarą kaip Lietuvos kultūros paveldo dalį žvilgsnį nukreipė paminklų apsaugos specialistai ir kraštotyrininkai, surengę regionines konferencijas, paskelbę straipsnių apie kai kuriuos dvarus. Tarpdalykinės konferencijos į dvarų tyrimus įtraukė ir istorikus³. XIX a. bajoro dvaro koncepciją išskleidė Zita Medišauskienė, pabrėždama jo kultūrinės ir ekonomines reikšmes, didesnę dėmesį sutelkusi ties bajorų luomo politine, socialine bei kultūrine padėtimi, sąlygojusia gyvenimo dvaruose specifika, bet nesigilindama į dvaro kaip epochos reiškinių tyrimus⁴. Taigi istorikai XIX a. dvarų rimčiau netyrinėjo.

Siekiant praplėsti bajorų dvarų tyrimų diapazoną, susieti juos su augančiu susidomėjimu dvarų reiškiniu, bandoma pažvelgti į dvarą ne kaip į atsietai egzistuojančią bajoro valdą ir jo gyvenamąją vietą, atliekančią įvairias funkcijas, bet į jo savininko santykį su dvaru. Šis santykis suprantamas kaip ekonominių, finansinių, socialinių, teisinių, galiausiai emocinių ryšių, siejančių individą su dvaru ir sudarančių sudėtingą priklausomybių tinklą, suvokimas ir realizavimas. Žvelgiant į XIX a. pirmosios pusės bajoro patirties raiškas per šių ryšių atpažinimą, vadovautasi nuostata, kad ji gali tapti to paties statuso visuomenės grupės referencija. Pasirinktas individas – Mykolas Juozapas Römeris priklausė sociumui, susidedančiam iš bajorų žemvaldžių (žemės ir priklausomų valstiečių savininkų), kurių socialinį ir visuomeninį statusą XIX a. determinavo paveldima kilmė, aukšta turtinė dispozicija ir galimybė reikštis galios lauke per legitimuotas pareigybes bei visuomenines organizacijas. Tikėtina, kad šios grupės santykis su dvaru skyrėsi nuo smulkaus bajoro – dvarelio, žemės bei kelių valstiečių savininko santykio su savo valda, bet buvo artimas buvusių didikų palikuonių santykiui su valdomis, kurios skyrėsi dydžiu ir priklausomų valstiečių skaičiumi, t. y. pastarosios grupės turtine dispozicija.

² D. R a k u t i s, Moteriškoji dvaro kultūra lietuvių literačių akimis, *Darbai ir dienos*, 2001, t. 28, p. 112–137.

³ *Trakų krašto dvarai ir palivarkai. Kraštotyros akcija „Dvarai – etninės kultūros paveldas“*, sud. J. Kulikienė, Trakai, 2000; *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga (2001 m. birželio 22–23 d.)*, Vilnius, 2001; *Dvarų kultūra – Lietuvos kultūros dalis. Sicinskiai. Konferencijos, įvykusios 2002 m. spalio 25 d., pranešimų tezės*, Panevėžys, 2002; *Lietuvos dvarai: praeitis, dabartis, perspektyvos. Konferencijos tezės*, Kaunas, 2002; *Dvarų kultūra – Lietuvos kultūros dalis. Karpiai. Konferencijos, įvykusios 2003 m. vasario 28 d., pranešimų tezės*, Panevėžys, 2003; P. J u k n e v i č i u s, Iš Aukštadvario dvaro istorijos, *Kultūros paminklai*, kn. 5, 1998, p. 77–80; P. J u k n e v i č i u s, Pajuosčio dvaras, ten pat, p. 99–103; *Dvaras modernėjančioje Lietuvoje XIX a. antra pusė – XX a. pirma pusė*, Vilnius, 2005.

⁴ Z. M e d i š a u s k i e n ė, Lietuvos dvarai kaip kultūrinio gyvenimo centrai XIX a., *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*, p. 28–35.

M. J. Römeris (1778–1853) buvo stambus dvarininkas ir visuomeniškai aktyvus žmogus. Iki XIX a. trečiojo dešimtmečio jis praktiškai be pertraukos vykdė svarbias renkamasias pareigas: Trakų apskrities žemės teismo teisėjo, Vilniaus gubernijos Vyriausiojo teismo civilinio departamento pirmininko, trumpai – Vilniaus miesto prezidento, taip pat Vilniaus gubernijos bajorų maršalo. Tris kartus jis buvo renkamas Trakų apskrities bajorų maršalu, tačiau šių pareigų neatliko, nes tam prieštaravo gubernijos valdžia. Dirbo dvejose komisijose: Teisinėje edukacinėje, prižiūrėjusioje Vilniaus universiteto valdas, ir Radvilų, kuriai buvo pavesta išspręsti jų skolų sutvarkymo klausimus. M. J. Römeris aktyviai dalyvavo legaliai veikusiose XIX a. pirmojo ketvirčio draugijose: Labdarybės, Tipografijos ir „Nenaudėlių“, „Uoliojo Lietuvio“ ir „Tobulosios vienybės“ masonų ložės jį išsirinko katedros meistrus⁵. Dalyvavimas nelegalios „Patriotų“ draugijos veikloje nutraukė neeilinę karjerą, kelerius metus M. J. Römeris praleido kalėjimuose ir tremtyje. Grįžęs į Lietuvą, likusią gyvenimo dalį skyrė šeimai.

Pagrindinis straipsnio šaltinis – Römerių archyvo dokumentai, saugomi Varšuvos Nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyriuje ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje. Tai testamentai, teisiniai dokumentai, dvarų inventoriai, ūkiniai ir administraciniai raštai, atmintinės, dienoraščiai ir korespondencija.

Valdos dimensija

Bajoro dvaras materializavosi, įgaudamas pavidalą valdos, kurią formavo giminės kartos. Valda nebuvo statiška dimensija, nusakanti savininko ar savininkų pastovią socialinę ir turtinę dispoziciją. Ji nuolat plėtėsi arba siaurėjo, įgyjant nuosavybę paveldėjimo, pirkimo keliu, gaunant ją dovanų arba kaip žmonos kraitį, atsiteisiant iš skolininkų tradicijos arba eksdivizijos būdu, atgaunant ginčytinas žemes per teismą. Ir priešingai, ji galėjo būti perleidžiama kitam asmeniui. Valdos dinamikos mechanizmas buvo įprastas, tradiciškai įsitvirtinęs ir XIX a. pirmojoje pusėje mažai koreguojamas tiek visuomenės, tiek valstybės.

Valdos konfigūracijos susidarymui turėjo reikšmės aktualizuotos valdos ir kaimynystėje įsikūrusių valdų savininkų bei kitaip atsirandančių pretendentų į valdą komunikaciniai ryšiai. Žemvaldžių visuomenė santykiyje su valda egzistavo susikūrusi savitą komunikacijos tipą, kai valdos dinamiką veikė ne dvi susitariančios pusės (pardavėjas ir pirkėjas, testatorius ir paveldėtojas, įkeitėjas ir perėmėjas ir pan.), bet sudėtingas priklausomybių tinklas. Šios priklausomybės atsirado iš valdos prasmių, kai ji reiškė ne

⁵ Apie M. J. Römerio pareigybes žr.: T. B a i r a š a u s k a i t ė, Ziemianin na urzędzie. Karjera urzędnicza w guberni wileńskiej I połowy XIX wieku. Na przykładzie Michała Józefa Romera (1778–1853), *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Prowesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziećdziesięciolecie urodzin*, Warszawa, 2004, s. 444–451.

tik ūkinį, gamybinį ir ekonominį vieneta, sudarantį bajoro šeimos egzistavimo materialų pamatą. Valda arba jos dalis buvo pagrindinis kapitalo investicijos objektas. Į bajorų valdas investavo vienuolynai, miestai, privatūs asmenys, gaudami iš to pelną⁶. Valda atliko draudimo institucijos funkciją, kai ja buvo garantuojamas bajorių pasogos saugumas ir jos apimties didėjimas⁷. Valdomis buvo padengiami verslo kontraktų užstatai ir bajorų kreditai. Ekonomiškai silpnesnės valdos, slegiamos finansinių įsipareigojimų naštos, turėjo tendenciją skaidytis, mažėti ir keisti savininkus, tačiau tai neatleido valdos nuo jos atliekamų funkcijų. Todėl įsigyjant ar perleidžiant valdą tekdavo atsižvelgti į asmenų, susijusių su šiomis valdos funkcijomis, interesus. Į ją galėjo pretenduoti kreditoriai, investuotojai, taip pat asmenys, laikantys ją pagal įkeitimo teisę. Dėl šios priežasties įsigyta valda galėjo tapti ginčo objektu, o tai komplikavo naujo savininko teisę į valdą.

Stipriai išreikšta valdos ekonominė ir finansinė dimensija palaikė bajoro žemvaldžio socialinį prestižą. Iš čia kilo poreikis plėsti valdas ir įsigyti dvarų, kurie „dirbo“ savininkui ir visuomenei. Savininkui jie kaupė ekonominį ir simbolinį kapitalą, dėjo pamatus vyriškos (kartais ir moteriškos) linijos palikuonių valdoms. Visuomenei teikė materialinį išlaikymą ir lėšas, reikalingas plėtoti ir išlaikyti kaimo vietovių infrastruktūrą. Iš bajorų dvarų uždirbamų lėšų buvo remiami valstiečiai, statomos bažnyčios, ligoninės, mokyklos, gyvenamieji namai, kalėjimai, tiesiami keliai ir pan. Šiuo požiūriu valda atliko visuomenės *gerovės kūrėjo vaidmenį*.

M. J. Römerio valdų kompleksas klostėsi ir funkcionavo veikiamas minėtų priklausomybių. Tėvo, Trakų pakamario Stepono Domyko Römerio, 1792 m. gegužės 10 d. testamentu Ukmergės pavieta jam atiteko Kriaunų ir Bagdoniškių palivarkai, užstatyti Koskai, Trakų pavieta – Daugirdiškių dvaras su Grinapolio palivarku, Bulbėnų palivarkas su žeme, įsigyta Rondemancuose, Mackonių kaimas, namai Trakuose ir

⁶ Šaltiniuose apstu duomenų apie institucijų ir asmenų investicijas į bajorų dvarus. Į M. J. Römerio Daugirdiškių dvarą, laisvą nuo skolų, buvo investuotas pojęzuitinių valdų kapitalas, Lietuvos edukacinės komisijos lėšos. Kituose dvaruose „dirbo“ Vilniaus Trinitorių vienuolyno, Molodečino trinitorių vienuolyno, Troškūnų Bernardinų vienuolyno kapitalas (Akta dotyczące różnych ciężarów publicznych ponoszonych przez dobra Romerów w powiatach wilkomierskim i trockim, *Biblioteka Narodowa w Warszawie Dział Rękopisów*, Archiwum Romerów (toliau – BN AR), IV–8585, k. 1–2, 26, 39, 56); taip pat baronienės Antaninos de Ronne asmeninis kapitalas, už kurio panaudojimą M. J. Römeris kasmet jai mokėjo 6 procentus (Akta dotyczące sprawy Marii de Ronne Ogińskiej z braćmi Antonim i Tadeuszem o sumę 40 000 zł., zapisaną jej testamentem matki Antoniny z Gielgudów de Ronne, ten pat, IV–8655, k. 4).

⁷ Šios tradicijos laikytasi Römerių šeimoje. Steponas Domykas Römeris į Kriaunų ir Daugirdiškių valdas investavo *mielosios žmonos* Onos Pacaitės pasoga, kurią sudarė 200 tūkst. raudonųjų auksinų, ir kraitį, įvertintą 2 tūkst. raudonųjų auksinų. Kartu garantavo jai pelną nuo investuotos sumos, skirtą jos išlaikymui iki gyvos galvos. Panašių įsipareigojimų aptinkama ir XIX a. (Akta dotyczące różnych transakcji rodzinno-majątkowych Stefana Dominika Romera (1755–1784), ten pat, IV–8624, k. 7, b. d.).

Vilniuje, taip pat sutartis su Elena Bilevičiūte-Morikonienė dėl Antanašės dvaro įsigijimo (Ukmergės paviete) su sąlyga, kad jis išpirks Bagdoniškes ir sumokės Antanašės skolas⁸.

Antanašės pardavėją, Ukmergės sieniūniene E. Bilevičiūtę-Morikonienę, su dvaru siejo paveldėjimo ryšys. Vienturtė Tado Bilevičiaus ir Anelės Pliaterytės duktė neįstengė išsaugoti palikimo ir buvo priversta dvarą parduoti, „nes būtinai reikėjo lėšų interesams pabaigti“. Atrodo, pirkėjų ieškota pažįstamoje aplinkoje. Taip tikėtasi sandorio patikimumo, kartu stengtasi nepažeisti „geros kaimynystės“ principo, kai regiono žemvaldžių sluoksnis sudarė atpažįstamą ir savą bendruomenę. Antanašę įsigijo artimas kaimynas – mat S. D. Römerio Kriaunos ir Bagdoniškes buvo įsikūrusios šalimais. Pagal 1791 m. spalio 17 d. sutartį, pasirašytą Rygoje su S. D. Römerio įgaliotiniu Simonu Erdmanu, E. Bilevičiūtė-Morikonienė perleido Antanašę su trimis palivarkais: Kraštais, Pakriauniais, Vertibiškiu, visais priklausiniais ir valstiečių kaimais, taip pat įkeistu Simaniškio palivarku. Dvarui tada nebepriklausė dar 1789 m. Pranciškui Liudvikui Adamkavičiui parduotas Matauščiznos palivarkas. Kartu su dvaru jį perleido visus baudžiauninkus, nurodytus ne sutartyje, bet inventoriuje. Sutarties tekste suminėjo kelis amatininkus ir tarnus, kurie liko jos nuosavybėje. Pardavimo suma – „keturiskart po dvidešimt tūkstančių lenkiškų auksinų“ 1793 m., kai įvyko galutinis sandoris, buvo pakelta iki šimto tūkstančių auksinų, tačiau dvarą slegianti skola buvo keturis kartus didesnė (427768,25 auksinai)⁹. Matauščiznos palivarkas grįžo į Antanašės valdas, kai 1802 m. M. J. Römeris jį įsigijo iš P. L. Adamkevičiaus už 43 tūkst. lenkiškų auksinų¹⁰. Antanašės valdos išsiplėtė 1817 m., kai M. J. Römeris įsigijo Gaiškių palivarką be baudžiauninkų iš bajoro Ignoto Lipskio, kuris liko jame gyventi iki gyvos galvos¹¹.

Bajorų valdų perleidimas naujiems savininkams, neatleidžiant jų nuo buvusių savininkų įsipareigojimų ir priklausomybių, komplikavo jų galutinį įteisinimą juridškai stipresnio pretendento į valdą naudai. M. J. Römerio patirtis ginant nuosavybės teisę į Bagdoniškes rodo, kad valdos dimensija buvo nemenkai susijusi su teisingumo atkūrimu. Bagdoniškes dar 1786 m. įsigijo Steponas Dominykas, už 9 tūkst. lenkiškų auksinų

⁸ E. R o m e r, Dzieje rodu Romerów w Inflantach i na Litwie. Londyn, 1947, *BN Dział Rękopisów, podręcz.*, nr 946, s. 56.

⁹ Akta dotyczące sprzedaży Antonosza z folwarkami Kroszty, Antokrewnie, Wertybiszki przez Helenę z Billewiczów I.v. Morykoni Wazgirdową Michałowi Józefowi Romerowi (1793), *BN AR, IV–8555*, k. 1–5, 10 v.

¹⁰ Akta tytułów własności dóbr Antonosze w okresie posiadania ich przez Romerów, ten pat, IV–8566, k. 7. Pardavimo dokumente pažymėta, kad P. L. Adamkovičius parduoda *palivarkus Mantauščizną, Kraštus, vadinamus Milžupiais*. Dėl nuoseklių duomenų stokos neaišku, ar Adamkovičius turėjo kokių nors teisių į Kraštus.

¹¹ Akta dotyczące sporów granicznych o dobra M. J. Romera w powiecie wilkomierskim. 1796–1862, ten pat, IV–8571, k. 44.

nusipirkęs palivarką iš Tado ir Justino Višinskių su teise išpirkti jas iš „svetimos tradicijos“, t. y. iš buvusių savininkų kreditorių, kurie teismo nuosprendžiu jas laikinai valdė. M. J. Römeriui teko bylinėtis su kreditoriais Koskomis. Tik 1809 m. jie sutiko išeiti iš Bagdoniškių ir nereikšti jį jas pretenzijų¹².

Ukmergės apskrities valdos priklausė *tolimųjų, pajamingųjų* valdų tipui, kuriose savininkas paprastai negyveno. Permanentiškai jos buvo išnuomojamos, sudarant sutartis vieneriems, šešeriems arba dvylikai metų. Esant reikalui dalį valdų tekdavo parduoti¹³. „Tolimosioms valdoms“, patikėtoms administratoriams ir ekonomams, nuolat grėsė pavojus iš kaimynystėje įsikūrusių dvarininkų pusės. Tačiau neretai nukentėdavo ir „rezidencinės“ valdos. Į jas kėsintasi ne itin įmantriomis formomis, tačiau to pakako, kad savininkas būtų priverstas viešai reikalauti teisingumo. Jo atkūrimas palaikė dvarininko požiūrį į nuosavybės neliečiamumą, skatinusį poreikį ją saugoti ir ginti. Pragmatinį interesą apginti turtą ir nuosavybę papildė įsitikinimas savo teismumu turtinių santykių sumaištyje, kuri kilo dėl nuo seno galiojusios netvarkos nustatant valdų ribas. Patikimas, bet sunkiai pasiekiamas dalykas įtvirtinant nuosavybės neliečiamumą buvo raštinškas susitarimas, fiksuotas žemės teisme. Tokį susitarimą M. J. Römeris galėjo pasirašyti su broliu Juozapu, kurio Strėvininkų dvaras Trakų apskrityje ribojosi su Mykolo Juozapo žmonos kraitine valda – Dembyna (dab. Dembinas) ir Daugirdiškėmis, nes buvo įsiterpęs tarp abiejų M. J. Römerio dvarų. Pasamdyti matininkai brolių valdas atskyrė riba, pažymėta supiltais žemės kauburėliais. Tačiau dvidešimt metų truko M. J. Römerio byla su valstybės išdui priklausančiomis Bražuolės, Semeliškių, Meiriškių ir Krasnapolio seniūnijomis, kurių valstybiniai valstiečiai nuolat naudojosi dvarininko laukais ir pievomis. Ribos tarp seniūnijų, Dembynos ir Daugirdiškių žemių buvo nustatytos tik 1836 m.¹⁴

¹² Ten pat, k. 7v–8; M. P. R ö m e r i s, Gimtojo Bagdoniškių dvaro istorija. 1508–1925, *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*, Römerių šeimos aktai (toliau – LMAB RS), f. 138–2263, l. 1. 1824 m. Bagdoniškes ketino pirkti teisėjas Pamerneckas, tačiau atsiskė sandorio dėl jam pasirodžiusios per didelės kainos; Instrukcje, dyspozycje gospodarze oraz wyjaśnienia administracji dóbr Romera w różnych sprawach, *BN AR*, IV–8574, k. 3–4.

¹³ M. J. Römeris kartais išnuomodavo „tolimąsias“ valdas. Antanašę be palivarkų 1793 m. nuomavo Ignatas Koska, su palivarku Povežėje – 1839–1845 m. Ukmergės apskrities maršalkienė Teresė Petkevičienė, Pakriaunius – 1806 m. Ukmergės apskrities teisėjiene Rachelė Petkevičaitė-Kulešienė, Matauščiznā – 1817 m. Juozapas Drozdovskis, Kriaunas su Sterniškių kaimu – 1837–1839 m. Izidorius Malanskis, 1839–1845 m. Feliksas Karpušas, Bagdoniškį 1823–1832 m. nuomavo Juozapas Radzikevičius, 1832–1837 m. – Upytės asesorienė Anna Daugėlaitė-Zavišienė (Akta dotyczące dzierzaw i zastawów dóbr Romerów w powiecie wilkomierskim. 1794–1839, *BN AR*, IV–8568, k. 1, 9, 11–17, 21, 25, 32). 1808 m. Breslaujos stalininkui Mykolui Smigelskiui buvo parduotas Kraštų palivarkas, kurį jis prieš tai 12 metų nuomavo (Akta dotyczące zastawu, a następnie sprzedarzy w 1808 r. folwarku Kroszty, ten pat, IV–8522, l. 6).

¹⁴ Akta dotyczące spraw granicznych dóbr M. J. Romera w powiecie trockim. 1809–1838, ten pat, IV–8572, k. 1, 28.

Bajorų valdų ribų pažeidinėjimas ir naudojimas svetimais nuosavybe buvo visuotinis reiškinys, pagimdęs kitą paplitusią negerovę – bajorų bylinėjimąsi teismuose, amžininkų kritikuojamą dėl neracionalaus lėšų ir jėgų švaistymo. Priežastimi kelti bylą teisme galėjo tapti kaimyninio dvaro žmonių nušienautos pievos, nurinktas derlius, iškirstas miškas, taigi – teisės į nuosavybę ignoravimas arba jos tiesioginis pasisavinimas, kaip 1796 m. tai padarė Ukmergės seniūno Igno Morikonio Alesandravėlės dvaro baudžiauninkai Antanašės valdose, arba 1806 m. kito kaimyno, Dydelišio dvaro savininko, buvusio Ukmergės pilies teismo teisėjo Jono Toplickio valstietis, kirtęs Kriaunų palivarko mišką ir kirviu sužeidęs jį pastebėjusį miškininką. Bylinėjimasis su I. Morikoniu, trukęs daugiau nei dešimt metų, baigėsi susitarimu pasitelkti trečią asmenį – sąžiningą ir patikimą žmogų, kuris nustatytų valdų ribas¹⁵.

Svetimo turto savinimasis atvirą formą įgaudavo neramiais laikais¹⁶, o įprastoje gyvenimo tėkmėje naudotasi būdais, kuriems atsirasti leido dvarų prižiūrėtojų savavaliavimas. XIX a. antrajame dešimtmetyje M. J. Römeris galėjo netekti Antanašės dvaro vien dėl to, kad dvaro ekonomas, neturėjęs įgaliojimų veikti jo vardu, praskolino dvarą Jonui Toplickiui, pareikalavusiam gražinti skolas arba perleisti Antanašę. Nuolatinis ir gerai apmokamas M. J. Römerio advokatas Ukmergės apskrities teismuose Ksaveras Prušinskis sumaniai apgynė dvarą, įrodęs, kad M. J. Römeris nebuvo informuojamas apie naudojimąsi kreditu, todėl negalėjęs valdyti situacijos ir kaip dvaro savininkas nėra atsakingas už ekonomo veiksmus¹⁷. Nuosavybės teisę į Antanašės dvaro Gojiškio palivarką reikė Norbertas Klimanskis, 1818 m. įsigijęs Dydeliškį. Tęsdamas pirmtako praktiką, jis pirma pasisavino lanką, vėliau arimus, ir papirkęs žemės ribų teismo teisėją Benediktą Romanovskį, iškėlė M. J. Römeriui bylą ir atsirėžė dalį Gojiškio. 1821 m. M. J. Römerio prašymu Ukmergės žemės ribų teismas dar kartą bandė išnarplioti kaimynų nuosavybės santykius, bet apsiribojo tuo, kad paskyrė teismo pareigūną vietoje apklausti liudininkus¹⁸.

¹⁵ Ten pat, IV–8571, k. 2, 7; Vilniaus Vyriausiojo teismo 2 departamento 1805 m. sausio 5 d. protokolas, *LMAB* RS, f. 138–1503, l. 10.

¹⁶ 1830 m. sukilimo metu susilpnėjo M. J. Römerio dvarų priežiūra. Tuo pasinaudojo Daugirdiškių dvaro kaimynas, Trakų apskrities teismo posėdininkas Aleksandras Krasnoselskis. Pasitelkęs sukarintą būrį jis privertė Daugirdiškių baudžiauninkus dirbti savo naudai, susirinko derlių, miške iškirto medžius ir iš jų pasistatė klojimą; *BN AR*, IV–8572, k. 12–13.

¹⁷ Akta procesu Michała Józefa Romera z Janem Toplickim z Dziedziszek. 1807–1814, ten pat, IV–8643, k. 8–21. K. Prušinskis, buvęs Lenkijos karaliaus dvaro šambelionas, vertėsi advokato praktika Ukmergės apskrities teismuose ir daugiau kaip 20 metų (1800–1822) juose gynė M. J. Römerio interesus, tvarkė jo reikalus teismų kanceliarijose, kasmet gaudamas 300 lenkiškų auksinų honorarą bei dovanų natūra, paprastai – maisto produktais. Tačiau atsisakė rūpintis M. J. Römerio finansiniais įsipareigojimais, nes *piniginiai reikalai supriešina geriausius bičiulius* (Korespondencja administracyjno-gospodarza dotycząca dóbr wiłkomiarskich Romera, ten pat, IV–8578, k. 7, 10, 27–28, 33).

¹⁸ Ten pat, IV–8571, l. 33–34.

Taigi „tolimosios“ ir „rezidencinės“ valdos buvo apsuptos tikrų ir tariamų varžovų, įtraukiančių savininką į konfliktines situacijas, paaiškinančias jo elgesį. Norėdamas išsaugoti dvarų, sudarančių jo pajamų šaltinį, neliečiamumą, jis buvo verčiamas gintis, M. J. Römerio atveju – teisėtomis priemonėmis.

Kiek kitokį pobūdį bajoro santykiui su dvaru suteikė privaloma dvaro savininko turtinė atsakomybė, susijusi su viešomis pareigomis arba nelojalumu valstybei. Šiuo atveju dvaras buvo tarsi įkaitas, nes iš jo pajamų siekta atlyginti tikrą ar tariamą žalą, padarytą valstybei ir iždui. Rusijos imperijoje plačiai praktikuoti dvarų sekvestrai, reiškiantys laikinai suspenduotą savininko teisę į dvaro pajamas, M. J. Römerio neaplenkė. Eidamas Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo civilinio departamento pirmininko pareigas jis rizikavo dvarais ginčytino nuosprendžio atveju. Antai XIX a. pradžioje jam pirmininkaujant Vyriausiasis teismas nagrinėjo bajorų Teresės Kosakauskienės ir Igno Točilovskio, savo turtu garantavusių Oršos pirklio Nachmano Zalkino rangos sutartį su Rusijos kariuomenės vadovybe, bylą. Pirklys nesilaikė sutarties sąlygų, pasisavino stambią sumą iš jam patikėtų iždo lėšų, tad iš laidavusių asmenų buvo pareikalauta atlyginti žalą, o jų dvarams buvo paskirtas sekvestras. 1805 m. Vyriausiasis teismas nepripažino T. Kosakauskienės ir I. Točilovskio kaltės, atleido juos nuo atsakomybės ir priėmė sprendimą grąžinti pinigus, kuriuos iš jų išreikalavo iždas. Kariuomenės vadovybė užginčijo teismo sprendimą, byla atsidūrė Senate ir Valstybės taryboje. 1825 m. buvusių Vyriausiojo teismo narių dvarai buvo sekvestruoti, dalį jų pajamų nusavino iždas ir tik 1837 m., T. Kosakauskienės nuosavybę pardavus iš varžytinių ir padengus skolą iždui, teisėjų dvarų sekvestras buvo panaikintas¹⁹. Panaši grėsmė virš M. J. Römerio dvarų pakibo 1838 m., kai buvo suimti jo sūnūs Severinas ir Edvardas Jonas, dalyvavę Simono Konarskio sąmoksle. Vilniaus gubernijos valdyba įsakė aprašyti dvarus, matyt, rengdamasi konfiskavimui. M. J. Römeris kreipėsi į valdybą, bandydamas paaiškinti, kad pagal įstatymus neatidalinėtų sūnų tėvo dvaras gali būti tik sekvestruotas. Atrodo, jog į tai buvo atsižvelgta, nes 1841 m. Senato įsaku buvo panaikintas Römerio dvarų sekvestras²⁰.

Svarbi valdų paskirtis – giminės socialinio statuso palaikymas, perduodant jas vyriškos giminės palikuonims. M. J. Römeris 1852 m. savo valdas padalijo sūnums ir anūkui. Edvardui Jonui Römeriui skyrė namą Vilniuje (dab. Bokšto g. 10), Antanašę ir Kriaunas su miesteliu, Severinui Justui – Daugirdiškes, Balbėnus, Grinapolį ir Dembyną. Velionio Mykolo Stepono sūnui Mykolui Kazimierui užrašė Bagdoniškį ir Mataučizną²¹.

¹⁹ Akta publicznego procesu z Kossakowskim i innymi. 1805–1841, ten pat, IV–8648, k. 9–12.

²⁰ Ten pat, IV–8657, k. 8; Rachunki na różne wydatki administracyjne i gospodarcze w dobrach Romerów. 1828–1856, ten pat, IV–8595, k. 19.

²¹ E. R o m e r, min. veik., I. 93.

Dvarininko elgsena valdymo tradicijoje

Dvarininko poziciją santykiyje su valda lėmė savininko, pavaldžios teritorijos šeimininko ir priklausomų žmonių globėjo statusas²². Jis reikalavo įsisažmonintos atsakomybės, nuolatinio dėmesio valdai ir racionalaus požiūrio į valdų paskirtį. Tvarkydamas didelį valdų kompleksą M. J. Römeris atliko ne tik suinteresuoto savininko vaidmenį. Dvarų valdymas sudarė erdvę, kurioje reiškėsi dvarininko *organizacinė, ūkinė ir socialinė* elgsena.

M. J. Römeris paveldėjo prastai sutvarkytas valdas su skolomis: „visą gyvenimą rūpinausi sunkioje padėtyje buvusiu tėvo palikimu, kad jį ištraukčiau iš pražūtingos gelmės“²³. Jis anksti pasinėrė į viešąjį gyvenimą, kadangi neturėjo ūkininkavimo patirties, atsisakė minties asmeniškai prižiūrėti valdas, kaip tai darė dažnas dvarininkas. Tęsdamas tėvo įvestą praktiką, jis patikėjo dvarus *generaliniams komisarams*, arba vyriausiems administratoriams²⁴. Kaip galima spręsti iš suteiktų įgaliojimų, jie turėjo atlikti veiksmus, susijusius su valdų ir kapitalo panaudojimu, taip pat atstovauti savininkui teismuose, samdyti advokatus ir pan. Įgaliojimas pirmajam generaliniam komisarui Simonui Erdmanui, kuris daug metų tarnavo Steponui Dominikui Römeriui, suteikė teisę „valdyti ir tvarkyti valdas, taip pat jomis disponuoti“: savininko vardu jas įkeisti, nuomoti, parduoti, pasirašyti sutartis ir jas registruoti teisme, taip pat skolintis grynujų lėšų²⁵. Į plačius įgaliojimus turinčio administratoriaus veiklą dvarininkas nesikišo, tad valdų funkcionavimas priklausė nuo jo veiklos strategijos. Kai M. J. Römerio vyresnysis sūnus Edvardas Jonas pats įgijo valdų administravimo patirtį, itin kritiškai vertino S. Erdmano taikytus valdymo metodus, atsiradusius iš požiūrio į valdos paskirtį. Administratorius nemokėjo įvertinti situacijos, kai S. D. Römeris įsigijo dvarų su svetimomis skolomis. Jis nesirūpino subalansuoti dvaro pajamas ir išlaidas taip, kad likviduotų skolas, bet „labiau stengėsi rūpintis kad ir prabangiais savo šeimininkų poreikiais, siekė užtikrinti jiems nerūpestingą gyvenimą, kurį jie leido pramogaudami ir linksminamiesi“. Jam buvo svarbu viena – turėti ką parduoti ir įsigyti kaip galima daugiau. Šios

²² Trakų ir Ukmergės apskrityse M. J. Römeriui priklausė 3 dvarai ir 11 palivarkų su gyvenamais namais, ūkiniais kompleksais, malūnais ir karčėmomis, 55 kaimai, 26 viensėdijos ir Kriaunų miestelis. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje juose gyveno 3220 valstiečių baudžiauninkų su šeimomis (iš jų 942 darbingo amžiaus vyrų), rusų kilmės laisvieji žmonės ir smulkioji šlėkta. Žydų nebuvo Trakų apskrities valdose, tačiau jie gyveno Ukmergės apskrities valdose (Inwentarz dóbr Michała Józefa Romera. 1833–1835, ten pat, IV–8586, k. 1–122).

²³ Dzienniki Michała Józefa Romera. 1827–1832, t. 3, ten pat, III–8688, k. 74.

²⁴ M. J. Römerio valdų generaliniai komisarai: Trakų apskrities rotmistras Simonas Erdmanas (1800–1806), buvęs Livonijos didžiosios kunigaikštystės civilinis komisaras Vincentas Veisenhofas (1806–1812), Trakų apskrities pilies teismo pirmininkas Juozapas Kuczewskis (1812–1829), *LMAB* RS, f. 138–1503, l. 22; 138–1767, l. 73; *BN AR*, IV–8567, k. 4, IV–8577, k. 36.

²⁵ M. J. Römerio 1800 m. vasario 7 d. įgaliojimas S. Erdmanui, *LMAB* RS, f. 138–1503, l. 2.

strategijos rezultatu tapo nuolatinis lėšų stygius, neatsiskaitymai su valstybės išdu, kreditoriais ir investitoriais. Edvardo manymu, padėtį galėjo išgelbėti vartojimo apribojimas ir racionalus ūkininkavimas²⁶. Tačiau XIX a. pradžioje tokia strategija buvo *in statu nascendi*.

Dvarų kritinę būklę M. J. Römeris pavedė taisyti naujam administratoriui, žmonos pusbroliui Vincentui Veissenhofui. „Tavo dvaruose radau didžiulę netvarką“, – rašė jis M. J. Römeriui, aplangęs dvarus 1806 m. Vaizdingas nualinto Antanašės dvaro ūkio paveikslas: išparduoti arba išdalyti grūdai, tuščias valstiečiams skirtų atsarginių javų sandėlis, apgriuvę statiniai, nesumokėti mokesčiai išdui, netvarkingos pajamų ir išlaidų sąmatos, svarbaus dvarų pajamų šaltinio, degtinės ir alaus, trūkumas, tinginiaujantys ir linksmai leidžiantys laiką ekonomai²⁷, vertė keisti dvarų valdymo būdą. V. Veisenhofas pasiūlė dvarų gelbėjimo programą: išnuomoti dvarus, išskyrus šeimos rezidenciją – Dembyną, kurią pats prižiūrėtų, nes „blogas nuomininkas, mokantis už nuomą, yra geresnis už blogą ekonomą“, taip pat ieškoti privačių kreditų, kad būtų grynųjų lėšų atsiskaitymams, sumažinti dvaruose tarnaujančių žmonių skaičių, mat „palivarkų tarnybose taip daug žmonių, jog suvartojama viskas, kas uždirbama“. Valdų pardavimą jis laikė kraštutine priemone, priešingai pasimetusiam M. J. Römeriui, kuris nematė kitos išeities, kaip parduoti dvarus. Administratoriaus ūkinis mąstymas, net paviršutiniškai vertinant, buvo nukreiptas į dvarų pavertimą instrumentu, skubiai teikiančiu garantuotas pajamas. Dvarų ekonominė reorganizacija, jo manymu, galėjo tapti kitu žingsniu, nes iš sugriauto ūkio vienu metu negalima reikalauti „pinigų ir geros tvarkos“²⁸.

XIX a. dvarų valdytojų hierarchijoje pakopa žemiau stovėjo *komisarai*, dar kitaip administratoriai, skiriami kiekvienam dvarui. Jie rūpinosi ūkio plėtra, realizavo dvarų produkciją, rinko pajamas, skirstė jas neatidėliotiniams mokėjimams ir kasdieniams reikalams, darė valstiečių darbų, pajamų ir išlaidų apskaitą, už viską atsiskaitydami savininkui. Jiems buvo pavaldi visa dvaro tarnyba – ekonomai, prižiūrintys ūkį ir skirstantys darbus, vaitai, prižiūrintys valstiečius ir kt. Nuo administratorių, nuolat gyvenančių dvaruose, sunkiai pasiduodančių dvarininko kontrolei ir dažnai žiūrėjusių savo, bet ne šeimnininko naudoms, priklausė dvarų materialinė, fizinė ir finansinė būklė, kuri savininko dažniausiai netenkino. Vis dėlto XIX a. trečiajame dešimtmetyje M. J. Römerio dvarų ūkis sustiprėjo, o tai rodo, kad ilgai susiklostė palyginti sklandus jo dvarų administravimas. Išlikęs M. J. Römerio susirašinėjimas su dvarų administratoriais paprastai skirtas kasdieniams rūpesčiams aptarti arba detaliam vaizduojama, kaip vykdomi

²⁶ *Pasmo czynności ciągłym lat idące...*, wybór, opracowanie i wstęp Anna i Andrzej Rosnerowie, Warszawa, 1992, s. 45–46.

²⁷ V. Veisenhofo 1806 m. rugsėjo 8 d. laiškas M. J. Römeriui, *LMAB RS*, f. 138–1767, l. 77–80.

²⁸ V. Veisenhofo 1807 m. spalio 11 ir 25 d. laiškai M. J. Römeriui, ten pat, l. 85–86, 93–95.

dvarininko pavedimai²⁹. Rimtas dvarininko ir administratoriaus konfliktas užfiksuotas tik vieną kartą. Kai 1826 m. M. J. Römeris buvo suimtas ir įkalintas kaip kaltinamasis „Patriotų“ draugijos byloje, valdų kontrolę perėmė žmona Rachelė de Raes ir vyriausiasis sūnus Henrikas, nutarę, kad „šeimai kritinis metas ir menkos pajamos verčia mažinti išlaidas ir asmeniškai tvarkyti reikalus“. Tikrinant Daugirdiškių dvaro sąskaitas, buvo pastebėtas lėšų trūkumas. Römeriai apkaltino administratorių Jeronimą Serafimovičių (administravo Daugirdiškes 1822–1826 m.) aplaidumu bei stambios sumos pasisavinimu: „labiau rūpinaisi savo nauda, nesistengei atlikti patiktų pareigų <...>, ėmei didesnę už nustatytą atlyginimą, nuslėpei kai kurias sumas, esi skolingas kelis tūkstančius sidabro rublių“, ir atleido administratorių iš pareigų. Pretenzijos buvo abipusės. J. Serafimovičius savo ruožtu iškėlė Römeriams bylą dėl garbės įžeidimo (mat buvo išplūstas ir jėga pašalintas iš dvaro, o jo nekilnojamąją nuosavybę pasisavinino kiti dvaro tarnautojai), taip pat trukdymo valdyti dvarą, nepaisant savininko suteiktų įgaliojimų. Beje, Trakų apskrities žemės teismas abiejų šalių pretenzijas pripažino pagrįstomis: J. Serafimovičiui teko pasižadėti, kad sumokės Römeriams priteistą sumą, kurią garantavo visu savo turtu, o M. J. Römeris Serafimovičiaus naudai atsisakė pinigų, kuriuos jam nuo 1813 m. buvo skolingas valstybės išdas už naudojimąsi jo namu Vilniuje karo reikmėms³⁰.

Struktūrizuotos tarnautojų grupės panaudojimas valdant dvarus neatleido savininko nuo aktyvaus dalyvavimo formuojant dvarų ūkinį ir socialinį modelį. Tarnautojų poveikis nesiekė toliau jiems suteiktų įgaliojimų. Iš jų reikalauta derinti ir prižiūrėti dvaro mechanizmą, tačiau iniciatyvus, gerai išmanantis agrarinę ekonomiką ir savarankiškai veikiantis valdytojas nebuvo dominuojantis dvarų tarnautojų tipas. Dvarų administravimu paprastai vertėsi smulkieji arba bežemiai bajorai, besivadovaujantys praktikoje patikrintu tradiciniu įsivaizdavimu apie ūkininkavimą. Jie kratėsi iniciatyvos, savo vaidmenį apribodami atlikėjų funkcija, o tarnybą dvare vertino tik kaip pragyvenimo šaltinį. Dvaro ūkio pobūdį formavo savininkas, suteikdamas jam pageidaujama arba įsivaizduojama plėtos kryptį. M. J. Römerio gilinimąsi į dvarų tvarkymą sąlygojo suvokimas, kad dvaro tarnautojų požiūris į ūkininkavimą nesutampa su dvarininko interesais, o savininko priedermė yra rūpintis šeimos ir dvaro žmonių gerove. Tai akivaizdžiai rodo jo „ekonominės atmintinės“ arba pastabos pačiam sau. Maždaug XIX a. antrajame dešimtmetyje jis rašė: „Jeigu nesugebėsime rasti tinkamo būdo įveikti sunkumus, vargą ir nuosmukį, kuriuos patiriame dėl ekonomų kaltės, neišvengiamai patirsime nuostolių, jie dažnai šaipysis iš mūsų, kad neišmanome jų meno“, todėl „savininkas privalo norėti ir sugebėti vadovauti dvarų būklei, jų pajėgumui ir ištekliams“. Jo manymu, siekiant

²⁹ Žr., pvz., Daugirdiškių administratoriaus Juozapo Drozdovskio 1815 m. gegužės 8 ir rugsėjo 16 d. laišku M. J. Römeriui, ten pat, l. 23–25.

³⁰ Akta dotyczące oficjalistów i lekarzy w dobrach M. J. Romera, 1789–1835, *BN AR*, IV–8577, k. 38–43, 50, 52.

išlaikyti dvarų ekonominį pajėgumą, būtina vadovautis „protu“ ir tobulinti darbų organizavimą. M. J. Römerio racionalumas buvo nukreiptas į ekstensyvų ūkininkavimą ir orientaciją į rinką. Jam rūpėjo didinti paklausios produkcijos apimtį, ją realizuoti „per kuo trumpesnę laiką“ ir gauti pajamas „lengviausiu būdu“. Šioje vietoje turėjo pagelbėti operatyvus reagavimas į kintančias produktų kainas: „čia reikia įdėmiai klausyti, visų klausinėti ir kombinuoti“. Ūkininkavimo sėkmė jam taip pat priklausė nuo gebėjimo vertinti pasiektus rezultatus, atpažinti klaidas ir numatyti ūkio plėtros perspektyvą: „bendras ir detalus kelių ūkininkavimo metų palyginimas, arba vienerių ūkininkavimo metų keliuose palivarkuose palyginimas suteikia svarbių praktinių žinių“³¹.

M. J. Römerio dvarų tradiciniame prekiniame ūkyje, kurį sudarė linų, grūdų, gyvulininkystės produktų, medienos ir degtinės gamyba ir gyvulių auginimas, pagrindinis gamintojas buvo valstietis baudžiauninkas. Asmeniškai priklausomas, perkamas ir parduodamas, gaudomas, jeigu mėgino ištrūkti į laisvę, einantis lažą, atliekantis prievoles, baudžiamas už nepaklusnumą – jis buvo savaimė suprantamas ir neatsiejamas dvaro būties elementas. M. J. Römeris laikėsi baudžios laikotarpio visuomenės pozicijos, kurią nusakė tendencija išlaikyti valstietiją priklausomą nuo dvarininko, taip palaikančio savo ekonominę ir socialinę galią. Providenciali M. J. Römerio laikysena baudžios atžvilgiu nė kiek nepriklausė nuo jo asmeninės valios. Jis naudojosi tradiciškai suformuotomis nuostatomis, traktuodamas valstiečius kaip neginčijamą dvarininko nuosavybę³². Asmeninio valstiečių išlaisvinimo klausimo epizodinis svarstymas garsiajame 1817 m. Vilniaus gubernijos bajorų seimelyje, kuris M. J. Römerį išrinko gubernijos maršalu, nė kiek nekeitė dvarininkų santykio su baudžiauninkais.

Valstietis dvarininkui rūpėjo kaip ūkio subjektas, nuo kurio pragyvenimo lygio ir darbo našumo priklausė dvarų ūkinė sėkmė. Atrodo, kad dvarininko ūkinė elgsena, kurią geriausiai perteikia jo potvarkiai ir paliepimai, įgavę rašytinių instrukcijų dvarų tarnybai

³¹ Administraciniai dvarų raštai, *LMAB RS*, f. 138–1844, l. 11–17.

³² M. J. Römerio valdoms priklausė paveldėti valstiečiai. Įsigydavo jų itin retai. Nauji valstiečiai buvo skirti Trakų apskrities dvarams. Pavyzdžiui, 1802 m. Trakų pilies teismo nuosprendžiu jam atiteko Vievio vienuolyno valstiečiai. 1802 m. už 400 sidabro rublių jis įsigijo du valstiečius su šeimomis ir kilnojamą nuosavybę iš Vokės Prūdžionių savininko totoriaus Stepono Sulimovičiaus, aštuonis valstiečius, jų žmonas ir vaikus už 2166 lenkiškuosius auksinus 1804 m. jam pardavė Kirmeliškių palivarko savininkas Florijonas Paškovskis. Pabėgusius valstiečius stengėsi susigražinti, kaip 1819 m., kai iš Kriaunų palivarko su arkliais, žemės ūkio padargais ir namų rakandais pasitraukė aštuoni valstiečiai, radę prieglobstį pas bajorą Racevičių. Baudžiauninkus susigražino per teismą, kuris liepė Racevičiui padengti M. J. Römerio patirtą nuostolį, mat dingo vienas arklys.

Retsykais valstiečius paleisdavo į laisvę, kaip 1807 m. paleido du Antanašės dvaro valstiečius Kazimierą ir Andrių Likšas, kurie pirko iš M. J. Römerio žemę ir pasižadėjo iki naujos dvarų liustracijos mokėti visus mokesčius, savo dalį skirti atsarginių grūdų sandėliams ir mokėti už tris rekrutus. 1808 m. išlaisvino Juozapą Čechavičių, pasižadėjusį tarnauti pas jį virėju ir kulinarijos meno išmokyti virtuvėje patarnavusį baudžiauninką (Akta dotyczące poddanych w dobrach wilkomierskich i trockich Michała Romera, *BN AR*, IV–8580, k. 3, 5, 15, 17, 40, 52).

formą, buvo nukreipta į valstiečių ūkių palaikymą. Dvarų ūkio organizacijos pamatą sudarė dvarininko žemės paskirstymas, kai dalis žemės, dirbamos lažininkų arba činšininkų, priklausė dvarui, o kitą jos dalį skirtinių sklypų forma naudojo valstiečiai, iš jų gaunamą produkciją leisdami šeimos reikmėms ir mokėdami dvarui natūrinę duoklę. M. J. Römerio ūkinę elgseną valstiečių atžvilgiu nusako jo reikalavimas palaikyti stiprų valstiečio ūkį. Kiekvienam kiemui privalu buvo turėti po du jaučius, dvi karves, avis, kiaules ir po tris arklius, o gyvulių perviršių leista parduoti. Jo instrukcijose apstu detalių nurodymų dėl laiku apsėtų valstiečių laukų, derliaus paskirstymo taip, kad valstietis turėtų ką sėti ir parduoti, o pritrūkusiems – skolinti iš atsarginių javų sandėlių. Jis skatino valstiečius sodinti medžius, naudotus kurui, veisti sodus, laiku remontuoti trobesius. Nemažai nurodymų, susijusių su valstiečių darbinėmis prievolėmis, rodo, kad stengtasi neversti valstiečių dirbti daugiau nei numatė inventorius, už papildomus darbus liepta valstiečiams mokėti grynais³³. Dvarininko įsisaŕmoninta pareiga neleisti valstiečiui nuskursti pasireiškė įvairiomis paramos formomis: nuo grūdų skolinimo laukams užsėti, bet su sąlyga, kad juos gražins su kaupu, iki neatlyginamos materialios paramos nelaimėi ištikus. Antai kai 1833 m. nuo maro krito galvijai, „visiems nukentėjusiems Keležerių kaimo gyventojams, įskaitant bajorus ir nuomininką žydą, *Papa* liepė iš Antanašės tvartų duoti po vieną karvę ir du veršius“, – savo ūkiniuose užrašuose pažymėjo Edvardas Römeris, perėmęs dvarų kontrolę po brolio Henriko žūties³⁴.

Tačiau gero ūkio su stipriais valstiečiais idealas, kurį vaizdavosi dvarininkas, buvo sunkiai pasiekiamas. Nežinomas pastabų „brangiajam Henrikui“ Römeriui autorius, kuriuo, kaip rodo kontekstas, negalėjęs būti M. J. Römeris, aiškino jam priežastis, trukdančias sukurti „pavyzdingą ūkį“ Antanašės dvaro Obelių palivarke. Jis rašė: „mūsuose gajus paprotys rūpintis vidaus ūkio sutvarkymu ir tam negailima išlaidų. Tuo tarpu išorinis ūkis – visai apleistas, t. y. nesiekiamo gerinti valstiečių buitį, jų trobesiai apleisti ir nyksta, nėra nustatytos prievolės, atitinkančios skirtinių dydį ir kokybę. Tačiau tikra ir tai, kad valstietis, atlikdamas net lengviausias prievoles, visai negali praturtėti“ ir nesugeba pasirūpinti savimi. Pastabų autoriaus manymu, dėl to kaltas lažas, nustatomas pagal darbo dienas, o ne išdirbį. Lažas pratina prie tinginystės ir apgavystės, demoralizuoja valstietį³⁵.

Bajoro sąmonėje valstietis baudžiauninkas dėl jam būdingo elgesio apskritai nebuvo vertas pasitikėjimo. Iš čia radosi priminimai valdytojams akylai prižiūrėti valstiečius, kad jie tinkamai atliktų darbą ir nesisavintų dvarininkų turto. Panašiai kaip 1838 m. nurodymuose Antanašės ekonomui „visą laiką stebėti kaip kedenami linai <...>, išduotų ir atsiimtų linų kiekį žymėti knygelėje ir žiūrėti, kad nebūtų vagysčių, išseinančius lažininkus kartais galima ir apieškoti“, „stebėti, kad nevogtų vežamo šieno“, „kai iškris

³³ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, Vilnius, 1955, p. 367, 369.

³⁴ BN AR, IV–8574, k. 11.

³⁵ LMAB RS, f. 138–1844, l. 1.

sniegas, vežti medžius ir <...> itin akylai žiūrėti, kad miške laikytusi kuo didžiausios drausmės, jeigu kuris užsisipirtų ir neklausytų, grįžus į dvarą gerai jį nubausti“ ir pan.³⁶

Dvarininko socialinę elgseną stipriai veikė suvokimas, kad valstietis yra „pagadintas“ ir „išlepintas“, todėl jo priedermė rūpintis valstiečių morale, o nepaklusniusiosius – bausti. Jo galia auklėti valstietį, taip pat atspindėta instrukcijose, apėmė tiek darbinius, tiek šeimyninius santykius. M. J. Römerio vaitai buvo įpareigoti sekti, ar tvarkingi valstiečių namai ir ūkis, ar šeima ir šeimyna gyvena santaikoje ir klauso šeimos galvos, ar vaikai gerbia tėvus, negirtuokliauja, nedykinėja, nevagiliauja, ar valstiečiai pamaldūs, kuklūs ir laikosi Dievo įsakymų. Tvarkai dvaruose, baudžiauninkų šeimose palaikyti ir valstiečių tarpusavio pretenzijoms spręsti M. J. Römeris įsteigė valstiečių teismą, kuris vadovavosi dvarininko sukurta bausmių sistema už kiekvieną atskirą nusizengimą. Jas sudarė fizinė bausmė (nuo 5 iki 15 rykščių), laisvės atėmimas (3 dienų įkalinimas), bausmė darbu (papildomas bernavimas dvare) ir priverstinė globa, taikyta apsilėidusiam ūkininkui ir girtuokliui³⁷. Šis teismas, sudarytas iš valstiečių išsirinktų teisėjų, M. J. Römerio dvare imitavo pirmosios instancijos teismą, antroji instancija buvo jau dvaro teismas, o apeliacijos galią savo valstiečiams turėjo pats dvarininkas. Be papildomų tyrinėjimų atviras lieka klausimas: panašią teismų dvaruose sistemą taikė ir kiti bajorai, ar ji buvo tik M. J. Römerio, kaip patyrusio Lietuvos teismų pareigūno, lokalus eksperimentas?

Dvarininko socialinėje elgsenoje išreikšta globos funkcija rutuliojosi iš tradiciškai suvoktos bajoro atsakomybės už priklausomus žmones, taip pat – iš krikščioniškos moralės normų. M. J. Römerio dvaruose valstiečiams teiktos medicininės paslaugos, tam buvo samdomi gydytojai, priskiriami dvarų tarnautojų kategorijai. Antai sutartyje su chirurgu Motiejumi Mickalovskiu, kurioje aptartos samdos sąlygos, buvo numatyta, kad „visapusiškai gydys [Antanašės dvaro] valstiečius, įskaitant kraujo nuleidimą, taip pat laikys vaistinę ir gamins jiems vaistus“. Maisto atsargomis buvo remiama Obelių ligoninė, kurioje galbūt gydėsi dvaro valstiečiai³⁸.

Prie globos funkcijų priskirtinas rūpinimasis valstiečių sielos reikalais, materialiai remiant bažnyčių, esančių valdų teritorijoje, restauravimą arba statybą. M. J. Römerio valdose stovėjo Kriaunų bažnyčia, kurią XVII a. devintajame dešimtmetyje fundavo tuometiniai dvaro savininkai Elžbieta Sulistrovska ir jos sūnus Jurgis Rudamina-Duseiškis, užrašę klebonijai palivarką ir pusvalakį žemės – „kunigo stalui“, taip pat suteikę teisę žvejoti Sartų ežere. Senoji bažnyčia, matyt, apgriuvo, nes 1818–1829 m. buvo pastatyta nauja bažnyčia, kuriai medžiagas tiekė M. J. Römerio dvarai³⁹.

³⁶ BN AR, IV–8574, k. 16.

³⁷ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, p. 369–372.

³⁸ BN AR, IV–8577, k. 62; IV–8585, k. 7.

³⁹ Ten pat, IV–8566, k. 13; M. J. Römerio 1829 m. spalio 6 d. laiškas žmonai Rachelei, ten pat, III–8694, l. 72; kunigo J. Tarvydo 1818 m. balandžio 6 d. laiškas M. J. Römeriui, LMAB RS, f. 138–1775, litera T.

Rezidencija

Dvaras, kuriame gyveno dvarininkas su šeima, atliko rezidencijos vaidmenį. XIX a. bajorų visuomenės egzistencinėje erdvėje, apibrėžiamoje triada gubernijos centras – apskrities centras – dvaras, rezidencija užėmė išskirtinę vietą. Su apskrities centru, kuriame telkėsi vietos valdžios ir teismų institucijos, rinkosi bajorų seimeliai, rezidenciją siejo dalykiniai ryšiai. Buitinių patogumų ir estetiniu požiūriu ji buvo vertinama ne menkiau nei gubernijos centras, turintis privalumą, kad žiemos sezono metu siūlė plačias galimybes buvoti visuomenėje. Tačiau gubernijos centre, laikydamasis privalomo etiketo taisyklių (kasdieniai mandagumo vizitai, dalyvavimas oficialiuose renginiuose, viešųjų renginių lankymas), eidamas renkamąsias pareigas arba atlikdamas valstybės tarnybą, dvarininkas netekdavo privatumo, tikros arba regimos nepriklausomybės jausmo, kurių ugdė ir palaikė gyvenimas dvare. Taigi rezidencija ir miestas siūlė skirtingus elgesio modelius.

XIX a. pirmojoje pusėje sezoninis rezidavimas dvare vis dar buvo neatsiejamas stambaus dvarininko gyvenimo atributas. Antra vertus, sparčiai augo miesto, vis labiau konkuruojančio su dvaru, trauka. Kultūrinis, pramoginis, saloninis universitetinio Vilniaus gyvenimas priešpriešinamas ramiai ir ritmingai kaimo gyvenimo tėkmei. Henriku Römeriui, matyt, nemažai pastangų kainavo laiškas įkalintam tėvui, kurį norėjo pradžiuginti. Jis teigė pagaliau įvertinęs gamtos vaizdų grožį, nereikalaujančio laikytis etiketo kaimo gyvenimo žavesį, jam tai buvę sunku, nes, kaip rašė: „esu miesto žmogus ir miestas visada liks man mielesnis“⁴⁰.

Stambaus dvarininko valdose dvaro rezidencinis statusas priklausė nuo įvairių veiksnių. Rezidencija galėjo virsti senasis „giminės lizdas“, kraitinis arba įsigytas dvaras, nelygu aplinkybės ir pasirinkimo motyvas. M. J. Römerio rezidencija tapo žmonos Rachelės de Raes (1783–1855) kraitis – Trakų apskrityje buvusi Dembyna, atitekusi jai kartu su Karkliškių palivarku (1847 m. Karkliškes nupirko Edvardas Kotlubajus⁴¹). Kai Trakų pataurinkio Pranciškaus de Raeso našlė Judita Jelenskaitė de Raes, nujausdama artėjančią mirtį, 1799 m. ištekino vienturtę šešiolikmetę dukrą, Dembyna tapo jaunavedžių vasaros rezidencija. Tai buvo Pranciškaus de Raeso pastangomis neseniai įsteigtas palivarkas, atsiskyres nuo Abromiškių dvaro. Pirmieji savininkai – Rachelės tėvai jame apsigyveno 1785 m.⁴² Galima daryti prielaidą, kad M. J. Römeriui Dembyna tiko dėl buitinių patogumų ir dislokacijos, mat buvusi arčiausiai Vilniaus. Nauji, tvirtai suręsti ūkiniai statiniai ir ponų būstas neabejotinai turėjo privalumų palyginti su mažiausiai

⁴⁰ H. Römerio 1828 m. birželio 12 d. laiškas M. J. Römeriui, *BN RS*, IV–8701, t. 4, k. 146–147.

⁴¹ Dzienniki Michała Józefa Romera. 1839–1852, t. 2, ten pat, III–8689, k. 160, 196.

⁴² Objaśnienie interesu i stanu majątku Abramowska i Dębiny do działu idącego, *LMAB RS*, f. 138–1503, l. 53–58.

šimto metų senumo Daugirdiškių dvaru, kurį 1733 m. įsigijo Mykolo senelis Steponas Jurgis Römeris⁴³.

M. J. Römerio vasaros rezidencinės sodybos ir gyvenamojo būsto struktūra rodo jo nekitusį socialinį statusą. Tai buvo tipiška stambaus žemvaldžio kaimo sodyba, kuri tenkino bajoro poreikius ir palaikė namų kultūrą. Dvare buvo atskiros patalpos namų ūkio darbams ir dvaro tarnybai. Šeiminių gyvenamosios patalpos, atskirtos nuo tarnų, atliko kasdienę ir reprezentacines funkcijas, patalpų paskirties laikytasi gana griežtai. Kartu rezidencija, kaip ir „tolimosios pelningosios“ valdos, nebuvo laisva nuo prekinės produkcijos gamybos. Taigi rezidencijoje glaudžiai susipynė ūkininkavimas, kasdienis gyvenimas ir pramogavimas, suteikdami jai universalumo pobūdį.

Rezidencijoje buvo palaikomas žemvaldžio statusui derantis gyvenimo lygis, tačiau nesiekta didesnės prabangos. Gyvenant pakaitomis kaime ir mieste, vasaros rezidenciją ženklino paprastumas. Vis dėlto primintina, kad rezidencijos rangas bajorų visuomenės akyse buvo susijęs su turtu ir prestižu. M. J. Römerio būsto kuklumą pabrėžia įspūdis, patirtas Benedikto Tiškevičiaus rezidencijoje Raudondvaryje, kurią jis aplankė 1841 m. Savo dienoraštyje M. J. Römeris rašė: „Tai graži ir tikra pono rezidencija <...>. Skoningai papuošti senieji gotikiniai rūmai spindi nuo paaukuotos bronzos, krištolo, alabastro ir raudonmedžio. Antro aukšto salonas rūmų gale turi tris įvairių spalvų stiklo sienas <...>, per vidurį salono – didžiuliai ovalūs krepšiai, pilni gėlių, apelsinmedžių ir citrinmedžių <...> du modernūs dviaukščiai fligeliai, milžiniška oranžerija, viskas skendi gėlėse tarp plačių grįstų takų, apsupta puikiomis girelėmis“⁴⁴.

M. J. Römeriui „kukliji“ Dembyna pirmiausia buvo šeimos, giminystės ir bičiulystės santykių palaikymo vieta, o gyvenimas rezidencijoje formavo tradicijas, susipynusias į kasdienybės ritmą. Bendravimo tradicijų klostymuisi turėjo reikšmės aplink Dembynos dvarą išsidėsčiusios artimiausių giminių valdos: Rachelės pusbrolio Vilhelmo de Raeso

⁴³ 1835 m. Dembynos inventoriuje aprašytas ponų gyvenamasis namas – Lietuvos bajorų dvarų medinės architektūros pavyzdys. Vienaukštis namas buvo pastatytas ant mūrinių pamatų, tašyto medžio sienomis, malksnomis dengtu stogu, paprastos stačiakampio formos, su dviem portikais priekiniame fasade. Ant stogo buvo išvesti trys plytiniai kaminai ir vienas – medinis. Šešių stiklų langai buvo su langinėmis ant geležinių vyrių ir su geležiniais kabliais. Iš lauko į patalpas vedė dvivėrės durys. Vidinės patalpos – prieangis, virtuvė, valgomasis, koridorius, vaistinė, kambarys, kabinetas, miegamasis, prieškambaris, antrasis kabinetas, pokylių salė, kambarys, svečių kambarys – buvo išdėstytos dviem eilėmis ir viena su kita sujungtos anfiladiškai. Medinės lubos dalyje patalpų buvo tinkuotos, reprezentaciniuose kambariuose išklotos parketo grindys. Pokylių salėje ir svečių kambaryje buvo židiniai, kitas patalpas šildė baltų koklių krosnys. Kambarių sienos buvo iškljuotos margais ir dryžuotais tapetais arba nudažytos rožine, melsva, žalia ir oranžine spalvomis. Namą supo apželdintas kiemas, gėlynas. Jame stovėjo medinė šešiakampė koplytėlė, buvo įrengta altana. Gyvenamąjį namą ir koplytėlę jungė tiltelis. Dvaro sodybos kompleksą sudarė atskiras gyvenamasis fligelis, palivarkas – tarnų namas, ledainė, kiaulidė, kepykla, klėtis, rūkykla, klojimas, daržinė, stoginė šienui, sandėlis, kiaulidės ir tvartai, degtinės varykla, džiovykla. Buvo užveistas didelis vaismedžių sodas (obelys, kriaušės, trešnės ir slyvos) bei daržas (BN AR, 8586, k. 3–6).

⁴⁴ Dzienniki Michała Józefa Romera. 1839–1852, t. 2, ten pat, III–8689, k. 117.

Abromiškės, brolio Juozapo Strėvininkai ir Paneriai, priklausę jo žmonai Aleksandrai Puzinaitei, pusbrolio Aleksandro Römerio Vertibiškės. Karkliškių palivarke ilgą laiką gyveno duktė Ana, ištėkėjusi už Ksavero Druckio-Podberesko. Pridėjus M. J. Römerio Daugirdiškes Trakų apskrityje susidarė plati „Römerių“ erdvė, palaikanti intensyvius komunikacinius ryšius. Dažnas giminiių lankymas, bendros pramogos, medžioklė ir sekmadienio mišios Vievio bažnyčioje, po mišių giminės pietūs Dembinoje, pasivaikščiojimas į Abromiškes – buvo neatsiejama vasaros rezidencijos kasdienio gyvenimo dalis⁴⁵.

Bendravimą su giminėmis ir artimiausiais kaimynais keitė šeimos narių užsiėmimai, tvarkingai aprašomi vaikų laiškuose M. J. Römeriui. Namų kasdienio gyvenimo ritmą puikiai perteikia Edvardo laiškas: „kai grįžau [iš Vilniaus] mama buvo Abromiškėse, išėjau jos pasitikti <...>, posūkyje, nuo kurio matyti Abromiškės ir Dembina, iš ekipažo išlipo Severinas, kartu ėjome pėsčiomis. Kitą rytą visi buvome Paneriuose <...>, o vakar tetulė [Aleksandra Römerienė], jos sesuo ir vaikai lankė mus Dembinoje. Dėdė [Juozapas Römeris] yra Minsko gubernijoje, išvyko su reikalais. Šią savaitę buvau Bulbėnuose apžiūrėti ūkio <...>. Šiandien vėsoka, salėje kūrenama, aš ir mama sėdime prie staliuko ir rašome. Ana [sesuo] miegamajame, matyt, su rankdarbiu, kažką niūniuoja. Teta Suchodolskienė sukinėjasi po kambarius. Broliai [Severinas ir Mykolas] pamokose pas Eljaševičių. Kieme stovi per dvidešimt vežimų, kraunami grūdai, parduoti į Vilnių. Už sodo jauni skalikai vaiko kažkokį kiemsargį. Rytą važiuoju į Užtrakius“. Ir dar: „kaip įprasta piešiau susirinkus visai šeimai <...>, vakar į Vievi suvažiavo didelė kompanija iš Panerių, dėdė kviečia į vilkų medžioklę <...>. Paneriuose tarp įvairių pramogų vaikai persirenginėjo čigonais ir visus linksmino savo šokių“⁴⁶.

Būtent tokios Dembinos M. J. Römeris ilgėjosi Peterburgo Petropavlovsko tvirtovėje. Dienoraštyje ir laiškuose šeimai dažniausiai minėjo šį dvarą, su kuriuo jį siejo stiprus emocinis ryšys. Labiausiai ilgėjosi Dembinos medžių: „kiekvieną medį apvaliau savo rankomis, esu didelis jų bičiulis, <...> medžiai ilgiausiai išlieka mano atmintyje“. Su Dembinos medžiais jis siejo gražiausias gyvenimo akimirkas, kai pirmaisiais santuokos metais po ažuolu ir liepa skaitė Rachelei „Piemenėlį Florijoną“. Verkė po Edvardo pasodintais beržais, kai išlydėjo jį ir Severiną į tremtį⁴⁷.

Santykį su Dembina geriausiai perteikia jo dienoraštyje išsakytos mintys ta proga, kai šeima prašė suteikti pavadinimą vandens telkiniui dvaro sode: „<...> atkreipiau dėmesį į priežastį, padėtį ir tinkamumą. Daubą, kurioje yra telkinys, supa maldoms skirta vieta. Meilė – tai maloniausias Dievo garbei skirtas jausmas <...>. Juo grindžiama sutuoktinių, tėvų, vaikų, artimųjų meilė <...>. Daubą puošiantys medžiai, tiltai,

⁴⁵ Kalendarz z notatkami M. J. Romera na r. 1835, ten pat, II–8690, 11/23 sierpnia.

⁴⁶ E. Römerio 1829 m. gegužės 11 d. laiškas ir laiškas b. d. M. J. Römeriui, ten pat, IV–8701, t. 4, k. 54, 64.

⁴⁷ M. J. Römerio 1828 m. birželio 12 d. ir rugpjūčio 9 d. laiškas žmonai, ten pat, IV–8694, k. 33, 43; M. J. Römerio dienoraštis. 1839–1852 m., ten pat, III–8689, t. 1, k. 43.

gėlynai, altanos jau trisdešimt metų paženklini šiuo jausmu. Taigi šis telkinys turi vadintis Meilės vardu. Tačiau ši žemė nuo seno yra lietuviška, o telkinys – ne patvarus upelis, jį sulaiko užtvara, lietus ir sniegas, todėl suteikiu jam dviejų žodžių lietuvišką pavadinimą – Milingos Prūdelis“⁴⁸.

Išvados

XIX a. pirmosios pusės bajoro santykį su dvaru veikė sudėtingas priklausomybių tinklas. Stambus dvarininkas paprastai turėjo kelis įvairiais būdais įsigytus dvarus, kurie sudarė valdų kompleksą. Ypatingą vertę turėjo paveldimi dvarai, pabrėžiantys bajoro giminės senumą ir tęstinumą, palaikantys jo socialinį statusą ir visuomeninį prestižą. Valda galėjo plėstis įsigyjant daugiau dvarų, tačiau M. J. Rōmerio valdų kompleksas formavosi tik iš paveldėtų ir žmonos kraitinių valdų, kurias padalijo vyriškos giminės palikuonims.

XIX a. bajoro valda atliko ekonomines, ūkines, finansines funkcijas, nuo to, kaip sėkmingai jos buvo realizuojamos, priklausė ne tik bajoro šeimos, bet ir į valdą investavusių privačių asmenų bei institucijų pajamos. Funkciniu požiūriu valdą sąlyginai galima suskirstyti į „pajaminguosius“ dvarus, kurių paskirtis duoti pelną, ir „rezidenciją“, kuri taip pat „dirbo“, tačiau kartu buvo savininko gyvenamoji vieta. Dvarininko ūkinė elgsena abiejų tipų valdų atžvilgiu kiek skyrėsi. „Pajaminguosius“ dvarus arba jų dalį stengtasi nuomoti, tačiau „rezidencijoje“ žemės nuomininkai buvo nepageidaujami. Joje buvo išnuomojamos tik ūkinio komplekso dalys: malūnai, karčemos, pašto stotys ir pan.

Stambus dvarininkas asmeniškai neūkininkavo ir netvarkė su valda susijusių reikalų. Šias funkcijas jis delegavo vyriausiems administratoriams, administratoriams ir ekonomams, suteikdamas jiems skirtingo lygio ir atsakomybės kompetencijas. Jo dalyvavimas valdos administravime pasireiškė detaliu instruktavimu, kontroliavimu ir asmeninėmis revizijomis.

Dvare, kurį sudarė dvaro sodyba, palivarkai, valstiečių kaimai, laisvųjų žmonių ir šlėktos gyvenvietės, formavosi ir plėtojosi hierarchizuoti socialiniai santykiai, pasireiškiantys įvairiomis konfigūracijomis, nelygu, kuriam socialiniam sluoksniui priklausė šių santykių subjektai. Dvarininko priedermė buvo reguliuoti ir palaikyti šiuos santykius, atsižvelgiant į susiklosčiusias tradicijas. Jo socialinėje elgsenoje, santykiuose su dvarieškiais ir valstiečiais buvo laikomasi patriarchalinių principų: dvarininkas buvo nuo jo priklausomų žmonių globėjas ir teisėjas, rūpinosi jų materialine ir socialine gerove, skatino ir baudė.

Emociniai santykiai siejo dvarininką su rezidencija, kurioje vyko privatus, „rustikinis“ šeimos gyvenimas, plėtojosi bajorijos komunikaciniai ryšiai provincijoje. Tačiau XIX a. pirmojoje pusėje su „rezidencija“ pradeda konkuruoti miestas, tampantis vis patrauklesniu jaunosios kartos bajorams.

⁴⁸ Ten pat, III–8688, k. 64v–65.

THE RELATIONSHIP OF A NOBLE TO HIS ESTATE IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY: MYKOLAS JUOZAPAS RÖMERIS (1778–1853)

Summary

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

The culturological, art criticism, and monument preservation aspects of the estates of nineteenth-century nobles have been investigated the most. This article purpose to see a manor not as the nobility's country estates, which existed independently, and his place of residence, which performed various functions, but the relationship of an owner to his manor. This relationship is understood as the perception and realisation of the economic, financial, social, legal, and finally emotional ties bidding the individual to the manor and creating a complex network of dependencies. It is guided by the attitude that the experience of a large landlord can be characteristic of the social group with this status. The selected individual, Mykolas Juozapas Römeris, belonged to the group of nobility landlords (those owning land and the serfs), whose social and societal status in the first half of the nineteenth century was determined by their hereditary origin, high property disposition, and possibility of manifesting themselves in the field of power through the positions they posts and through public organisations. M.J. Römeris (1778–1853) was a large landlord and publicly active person. He owned the Daugirdiškės and Dembyna manors in Trakai District (Vilnius Province) and the Antanašė manor in Ukmergė District. The manors possessed 11 sub-manors, 55 villages, 26 hamlets and the town of Kriaunai. In the 1830s they had a population of 3220 serfs with their families (including 942 working-age men), Russian freemen, gentries and Jews. Up until the 1820s M. J. Römeris held important elective positions: Trakai District land court judge, chairman of the Vilnius Province Supreme Court's Civil Department, in short, Vilnius city president, and nobility marshal of Vilnius Province. Three times he was elected nobility marshal of Trakai District but he did not hold this position because the provincial authorities objected. He worked on two commissions: the Legal Education Commission, which supervised the country estates of Vilnius University, and the Radvila Family Commission, which was entrusted with solving the questions of managing their debts. He actively participated in the Charity, Typography, and 'Szubrawcy' societies which legally operated in the first quarter of the nineteenth century. He was elected cathedral master of the 'Uolusis Lietuvis' ['Hearty Lithuanian'] and 'Tobuloji Vienybė' ['Perfect Unity'] Masonic lodges. His participation in the activities of the illegal Patriots Society put an end to his extraordinary career; he spent several years in prisons and exile. After returning to Lithuania, he devoted the rest of his life to his family.

The principal source for the article consists of documents from the Römeris family archives that are preserved in the Manuscript Department of the National Library in Warsaw and in the Lithuanian Academy of Sciences Manuscript Department. These consist of wills, legal documents, estate inventories, business and administrative letters, notebooks, diaries, and correspondence.

In the first half of the nineteenth century, a large nobility's relationship with his manor developed according to their natures. A large landlord usually had several manors acquired in diverse ways, which comprised a complex of country estates. Inherited manors, which stressed the age and continuity of the nobility's family and maintained his social status and public prestige, had special value. His country estates could have been expanded by acquiring more manors but the country estate complex of M.J. Römeris consisted of only hereditary estate and dot of wife, which he divided among his male descendents.

A nineteenth-century nobility's country estate performed economic, business, and financial functions. The income of not only the nobility's family but also the private people and institutions that had invested in the country estate depended on how successfully these functions were realised. It is possible to conditionally divide country estate according to their function into 'profitable' manors, the purpose of which was to produce a profit, and 'residential', which also 'worked' but at the same time were the owner's place of residence. The landlord's business behaviour differed somewhat in respect to both types of estates. He strove to lease out the 'profitable' manors or parts of them but land tenants were undesirable at his residence. Only parts of the business complex: windmills, taverns, post offices, etc were leased out on it.

A large landlord did not farm personally and did not manage the affairs connected his holdings. He delegated these functions to the chief administrators, administrators, and **managers**, granting them competencies of different levels and degrees of responsibility. His participation in the administration of his holdings manifested itself through detailed instructions, control, and personal audits.

Hierarchical social relationships, which manifested themselves through various configurations depending on the social stratum to which the participants in these relationships belonged, also formed and developed on the manor. The landlord's obligation was to regulate and maintain these relationships in light of the traditions that had developed. Patriarchal principles guided his social behaviour in his relationships with the courtiers and peasants: the landlord was the guardian and judge of the people belonging to him, took care of their material and social welfare, gave them incentives, and punished them.

The manor, at which the landlord lived with his family, retained the role of a seasonal residence. The residence occupied a special place in the space, in which nineteenth-century nobility society existed and which did the triad of provincial centre, district centre, and manor define. Business ties connected the residence with the district centre, where the local authorities and judicial institutions were clustered and the nobility dietines met. In respect to household facilities and aesthetics, the residence did not rank lower than the provincial seat, which had the advantage that it offered broad possibilities to be in society during the winter season. But at the provincial centre, through observance of the rules of mandatory etiquette (e.g. daily visits out of politeness, participation in official events, and attendance at public events) and the estate of elective positions or performance of state service, the landlord used to lose his privacy and the feeling of true or visible independence, which were nurtured and maintained by life on the manor.

Emotional ties connected the landlord to his residence, where private, 'rustic' family life occurred and communicative ties developed among the nobility in the province. Thus the residence and city offered different models of behaviour. But in the first half of the nineteenth century, the city began to compete with the residence and became ever more attractive to the nobility (-ies?) of the younger generation.

Gauta 2005 m. birželio mėn.

Tamara B a i r a š a u s k a i t ė (g. 1950). Humanitarinių mokslų habilituota daktarė, Lietuvos istorijos instituto XIX amžiaus skyriaus vyriausioji mokslo darbuotoja. Tyrinėja XIX a. pirmosios pusės socialinę istoriją, Lietuvos totorių istoriją.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius LT-01108

El. paštas: bairauskaite@istorija.lt